

Ю. А. Левенець (Київ)

Василь Білозерський

Про Кирило-Мефодіївське товариство написано багато. Більше ніж за століття вийшли друком сотні праць, де з різних боків розглядалися діяльність та погляди кирило-мефодіївців. У цій статті через обмежений обсяг ми не зможемо зробити історіографічного аналізу, проте досліднику, який проглянув певний масив літератури, відразу впадає у вічі два головних напрямки — це роботи із загальної історії та біографічні розвідки, причому переважна частина їх присвячена М. Костомарову, Т. Шевченку та П. Кулішу.

Без перебільшень, вони є найбільш яскравими і колоритними статтями на українському громадсько-політичному небосхилі у другій половині XIX ст. Проте історія цього періоду, безумовно, буде неповною без прізвища Василя Білозерського. За корифеями українського руху його ім'я для нас якось відійшло у тінь, хоча він був одним з трьох (разом з М. Костомаровим і М. Гулаком) засновників Кирило-Мефодіївського товариства.

Доля В. Білозерського заслуговує на увагу ще й тому, що вона була досить типовою для українського інтелігента XIX ст., який, вболіваючи за неьку-Україну, не був здатний на яскраві спалахи геніальності або ж на самовіддану боротьбу до останнього подиху.

За канонами біографічного жанру розпочнемо з родини Білозерських. Колезький асесор Михайло Білозерський був дворянином небагатим, мав невеличкий маєток на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Саме тут у 1825 році народився Василь Білозерський. Крім нього, в родині було ще п'ять синів і три доньки.

Батько і мати робили все можливе, щоб в домашніх умовах діти одержали знання, оскільки на освіту за межами маєтку грошей не вистачало. Зусилля батьків не пропали марно, з особливим інтересом діти займалися літературою та історією. У майбутньому Олександра Білозерська буде писати повісті під псевдонімом Ганна Барвінок, а один з братів, Михайло, стане етнографом і фольклористом, занотує народні пісні з голосу Т. Шевченка.

Першою «завойовувати» Київ поїхала Олександра. В 1841 р. до неї приєднався Василь, вступивши до історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира.

В цей період київська інтелігенція немов прокидалася від довгої сплячки. Після важких часів Катерини II, перших років правління Миколи I з'являється нарешті література про Україну. Стало навіть модним підкреслювати своє українолюбство і з деяким нальотом сентиментальності розмірковувати про загадкову душу українського народу. З рук в руки передавалися рукописи «Історії русів», твори І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Максимовича, І. Срезневського та ін. Практично кожна освічена людина прочитала «Історію Малої Русі» Д. Бантиша-Каменського та «Історію Малоросії» М. Маркевича.

Без перебільшення можна сказати, що в умовах миколаївської Росії починалося українське літературне відродження.

Студент Василь Білозерський з головою поринув в цю атмосферу. Коло його інтересів становила спочатку історія східних слов'ян. Він

досить ретельно записував у зошит під назвою «Матеріали для російської історії» все, що торкалося України. Його цікавили козацькі часи, відносини між Україною і Росією, історія православної церкви, наступ католицизму тощо. Згодом В. Білозерський почне активно вивчати літературу та мови слов'ян. Твори видатного польського літератора А. Міцкевича, праці чеських філологів і істориків П.-Й. Шафарика та Я. Ганки стали його настільними книжками. Як пізніше згадував сам В. Білозерський, його захоплювало натхнення, з яким слов'яни прагнули відродити свою народність.

Зрозуміло, що він з юнацьким запалом сприйняв і ідеї панславізму, став їх прихильником. Течія, яку у XVII ст. започаткували балканські мислителі Гундулич і Крижанич, в середині XIX ст. набула широкого розголосу і в Росії, і за кордоном.

Вражає наполегливість, з якою В. Білозерський намагався розібратися в усіх перипетіях дискусій про панславізм, які точилися в той час в Західній Європі. Він робить великі виписки зі статей французьких славістів Р. Кіпріана і А. Депре, уважно розглядає концепцію К. Робера про два напрямки панславізму — літературний і політичний. Нарешті відзначає повне несприйняття німецькою пресою ідей панславізму.

Саме такою наполегливою працею в студентські роки він заклав головні засади свого світогляду. Проте розмова про особу В. Білозерського була б неповною, якби ми не згадали про його оточення, яке стимулювало захоплення слов'янознавством. Справжнім духовним настиром став для нього Пантелеймон Куліш. Спочатку В. Білозерський цікавив П. Куліша лише як брата Олександрі, котра йому дуже подобалася. За свідченням самого Куліша, він зійшовся з молодим Білозерським для того, щоб легше було зустрічатися з сестрою. Проте юнацька щирість і палка любов до рідного краю, яку проявляв молодий студент, припали до душі раціоналісту Кулішу. Він взяв на себе роль наставника, обережно скеровуючи інтереси В. Білозерського, підштовхуючи до більш поглибленого вивчення історії української мови. Не випадково Куліш попрохав саме В. Білозерського та його товариша О. Марковича переписати свій новий історичний роман «Чорна рада».

8 грудня 1843 р., на першому засіданні Тимчасової комісії для розгляду давніх актів П. Куліша було призначено єдиним штатним співробітником. І відразу ж він залучив до роботи свого молодшого товариша. В. Білозерський займався переписуванням для комісії документів з архіву О. та М. Ханенків.

Інкони П. Куліш брав на себе роль вихователя. Час від часу він нагадував В. Білозерському про необхідність цілеспрямованіше підходити до самовиховання і не захоплюватися надто світськими розвагами. Незважаючи на деяке моралізаторство Куліша, між ними склалися теплі, дружні стосунки.

Пізніше П. Куліш із задоволенням згадував один епізод з їхнього життя. Як і багато молодих людей, В. Білозерський покохав дівчину і дуже хотів подарувати їй іконку з ангелом-хранителем, яка була б оправлена сріблом із стразами. Тільки грошей на такий подарунок не вистачало. Щоб зробити В. Білозерському приємне, П. Куліш купив іконку і непомітно поклав йому в кишеню з надписом «Для якнайкращого використання». Юнак був щиро зворушений.

У 1845 р. вони стали родичами, П. Куліш одружився на Олександрі Білозерській.

Чи не найважливішим наслідком дружби були контакти, які встановив В. Білозерський завдяки П. Кулішу. Він познайомився з М. Гулаком, В. Юзефовичем, О. Навроцьким та іншими представниками українофільської інтелігенції.

Подією в житті В. Білозерського було знайомство з Т. Г. Шевченком. П. Куліш представив їх один одному під час Контрактового ярмарку у Києві 1844 р. Відразу ж Білозерський зарахував себе до палких прихильників таланту Т. Шевченка. Він переписав, а потім і переклав на російську мову чи не найгостріші політизовані шевченківські твори «Кавказ», «Тополя», «Розрита могила», «Сон», «Холодний Яр», «І мертвим і живим», «Заповіт».

Врешті-решт 20-річний Василь Білозерський став користуватися незаперечним авторитетом і повагою серед своїх товаришів. Щирий, люб'язний, по-християнськи м'який, він полонив серця своєю вишуканою мовою і запальними промовами. Все у нього було якесь романтизоване, гіперболізоване, гарячкове. Під час слідства це відмітив навіть у донесенні Миколі І шеф жандармів О. Орлов.

У 1845 р. на квартирі у П. Куліша В. Білозерський познайомився з М. Костомаровим. Колишній викладач Рівненської гімназії швидко увійшов до кола київських українофілів. Серед безперервних розмов про долю України дедалі сильніше утверджувалася думка про необхідність якихось реальних, практичних дій. Врешті-решт П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський та М. Гулак домовилися сприяти виданню книжок українською мовою. Правда, з цього заміру нічого не вийшло. Не було коштів.

Незабаром П. Куліш переїхав до Петербурга з наміром влаштуватися там в університеті. Його місце в житті В. Білозерського зайняв М. Костомаров. Втрюх (до них приєднався М. Гулак), вони багато і плідно працювали. В. Білозерський, закінчивши університет, готувався до кандидатського іспиту і наполегливо студював чеську літературу. М. Костомаров займався з Гулаком сербською мовою і одночасно розробляв проблеми історії Русі. Мав бажання одержати місце на кафедрі Київського університету.

Саме в такій напруженій творчій атмосфері виникає ідея скоординувати зусилля української інтелігенції, внести теоретичні та організаційні засади у процес пробудження самосвідомості українського народу. Приблизно після пасхи 1846 р. М. Костомаров, В. Білозерський та М. Гулак почали називати своє оточення товариством святих Кирила та Мефодія.

Напевно, за прикладом масонських лож, своєму задумові вони надали своєрідної символіки. М. Костомаров і М. Гулак зробили персні з надписами «Св. Кирил і Мефодій», а також печатку, на якій було вирізано девіз «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». Проте все це була зовнішня атрибутика, свого роду данина романтиці таємних товариств XIX ст. Згадаймо, що всі вони були ще досить молодими (найстаршому, М. Костомарову, виповнилося лише 29 років).

Поряд з цим була досить виснажлива теоретична робота, усвідомлення необхідності нового етапу в історії українського народу. Прагнення створити програмні документи для товариства підштовхнуло В. Білозерського до систематизації своїх поглядів, накреслення концепції суспільного розвитку, до пошуку місця України в світовій історії.

Впродовж 1846 р. він брав участь у створенні статуту Кирило-Мефодіївського товариства, написав до нього розгорнуте пояснення, коротеньку записку про вивчення історії слов'ян, розробив проект про створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану. Ці роботи дають нам досить чітке уявлення про погляди В. Білозерського.

Наріжним каменем історіографічної частини статуту було християнське розуміння історії. В перших рядках пояснення до статуту Кирило-Мефодіївського товариства зазначається: «Релігія Христова дала світові новий моральний дух, яким він не був просякнутий до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність

для всіх і братство народів і нові цілі, які вказані народам для здійснення в них великих ідей людської єдності»¹.

Втім світова історія свідчить, що протягом віків так і не вдалося досягти християнської злагоди, народи гноблять один одного. Для Білозерського історія не була індивідуалізована. В центрі його історичної схеми стояла не людина, а національна спільність. Він підкреслював, що щасливі ті народи, у котрих усвідомлення своєї національності настільки потужне і тверде, що ніяка зовнішня сила не в змозі підкорити сили духовної, тоді вони збережуть свою самостійність і вільний розвиток — це мета, до якої повинна прагнути кожна нація.

На противагу протестантським течіям він послідовно обстоює філософсько-теологічні засади православ'я, за якими кожен індивід виступає як момент в житті цілого народу, нації, верстви.

Саме тому вслід за М. Костомаровим Білозерський відкидає категорії індивідуалізму та особистого інтересу.

Вплив вчителя позначився і на теоретичному обґрунтуванні панславізму, другого «кита» у світогляді В. Білозерського.

Тут ми стикаємося з міфологізованою традицією в розумінні історії. В. Білозерський безперестанно підкреслював історичну відокремленість слов'ян, оскільки вони, мовляв, як ніхто інший, зазнали страшених утисків й неймовірних страждань. Саме тому чи не найхарактернішою рисою слов'янських народів є вікова запізненість їхнього розвитку. Проте, за думкою Білозерського, ця запізненість виступає фактом позитивним.

У Європі, яка духовно занепадає, повне енергії й нерозтраченої сили слов'янське плем'я може стати запорукою прогресу. Перемога у війні 1812 р. блискуче це підтвердила: «У недавні часи, коли війська народів слов'янських з'явилися у всіх кінцях Європи і слава слов'янська відчутно пролунала на Заході, вони привернули до себе увагу»².

Подібне трактування світової історії має всі ознаки месіанського мислення. Воно було притаманним і В. Білозерському, і практично всім кирило-мефодіївцям (виняток — П. Куліш). Втім, це месіанізм загальнослов'янський.

В історіографії В. Білозерського існував і другий рівень месіанства, пов'язаний безпосередньо з Україною. Виникає питання, чи впливав він з загальнотеоретичної концепції. В. Білозерський писав під впливом запальних шевченківських віршів, що Україна зносить безліч кривд. Її права позабуто, і тепер вона не як сестра спорідненого народу, але як раба мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в житті народу. Коли довше потриває теперішній порядок, в якому все, що українське, зневажається, при якому український народ немов чужинець на власній землі, тоді Україна загубить свій споконвічний народний скарб. Українці не заслужили своїм життям на таку ганебну долю, але заслужать на неї, коли не будуть нічого робити і спокійно дивитися, як убивають на їхніх очах найбільший дар божий — народне життя з його духом, ідеєю і метою, до якої вона повинна прагнути³.

Це є одна з причин, чому Україна повинна була відігравати особливу роль в історії. Друга полягала в тому, що на противагу Польщі і Росії, де були монархії, український народ зберіг козацьке прагнення до свободи і неспаплюжену віру в Христа. В. Білозерський категорично проголошує месіанське завдання України: «Жоден з слов'янських народів не може так прагнути до самобутності і підбурювати інших братів, як ми — українці».

Отже, християнська мораль, панславізм та месіанство України були програмними настановами Кирило-Мефодіївського товариства. В політичній сфері нагальним завданням В. Білозерський вважав повалення деспотичних монархічних режимів, які гнобили слов'янські народи.

Виходячи з давньої традиції, в Україні слід було перейти до республіканського ладу. Проте, на думку Білозерського, вона не змогла б довго утриматися між «кількома вогнями». Створення союзу незалежних слов'янських республік було проміжним етапом. Після цього повинно було відбутися об'єднання всіх слов'ян у єдину демократичну державу. Ця могутня сила мала стати визволителем і гарантом свободи для всіх поневолених народів. Саме з української землі, мріяв 20-літній юнак, повинна була прокотитися хвиля визвольних змагань для того, щоб світ почав жити за заповідями Христа.

Відповідно до цього розроблялася і тактика дій кирило-мефодіївців. В. Білозерський неодноразово наголошував на необхідності відмовитися від застосування насильницьких методів. Головним засобом боротьби він вважав освіту і пропаганду ідей слов'янської єдності та братерської любові серед широких верств.

Завданням товариства, проголошувалося в статуті, є розповсюдження ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і збільшення членів товариства.

Однією з найбільших перешкод на цьому шляху було кріпосне право. Під час слідства Білозерський прямо заявив жандармам: «Право володіння селянами ми вважали шкодою для держави». А в поясненні до статуту окремим пунктом він записав вимогу до членів товариства «підкопувати будь-якими засобами несправедливі права аристократії».

Білозерський зосередив увагу і на організаційних засадах. Члени товариства повинні були зберігати таємницю, виявляти обережність і, по можливості, хоча б один раз на рік проводити з'їзд.

Всі ці положення викладені в поясненні до статуту Кирило-Мефодіївського товариства. Нез'ясованим залишається питання про автора статуту кирило-мефодіївців. На слідстві М. Гулак заявив, що він автор статуту. Коли це свідчення прочитали В. Білозерському, він відповів, що Гулак з великодушних почуттів прагне прийняти на себе провину. М. Костомаров у своїх свідченнях також згадує про Білозерського як автора статуту. Правда, він підкреслив, що документ цей був переписаний з якогось іллірійського статуту і трохи доповнений його молодшим товаришем. І все ж рука В. Білозерського відчувається у цьому програмному документі.

Як відомо, втілити в життя теоретичні настанови кирило-мефодіївцям не вдалося. Наприкінці 40-х років боротися з поліцейською машиною було практично неможливо. Проте головною причиною їх короткочасної діяльності стали не якісь практичні кроки.

М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак першими у XIX ст. зійшли з позицій безполітичності, проголосили необхідність застосування політичних засобів боротьби для збереження українського етносу. Їм належить заслуга відновлення самостійницької ідеї в українській суспільній думці. Теоретики кирило-мефодіївців, хоч і в романтизованій формі, відновили незалежницьку тенденцію, встановили зв'язок між козацькою державою і завданнями, які постали перед Україною. І хоча вплив кирило-мефодіївців з точки зору кількісних характеристик був незначним, вони започаткували напрям, який розгортається на початку XX ст. в систему українських політичних партій. М. Костомарова і В. Білозерського можна вважати фундаторами федералістської течії в українському політичному русі. Без перебільшень і М. Драгоманов, і М. Грушевський, і С. Єфремов, і В. Винниченко, і ще багато-багато українських політиків стали наступниками ідей Кирило-Мефодіївського товариства і В. Білозерського, як одного з провідних теоретиків.

В той же час український політичний рух успадкував ще одну особливість світогляду кирило-мефодіївців. За романтичним очікуванням національного визволення вони практично не розробляли проблем

соціального устрою майбутньої незалежної української держави. В. Білозерський, як і його соратники, сподівався, що свобода для етносу практично автоматично приведе і до свободи індивідуальної, мовляв, республіканський устрій гарантує рівність соціальну. Такий дещо наївний як на теоретика політичного руху середини ХІХ ст. підхід зумовлювався тим, що серед джерел, якими користувався В. Білозерський, ми не знаходимо ні західноєвропейської філософської, ні політико-економічної літератури. Рівень сприйняття В. Білозерським соціальної проблематики яскраво демонструє його лист до М. Гулака, в якому він відгукнувся на подію, що відбулася в далекій Англії. Там прем'єр-міністр Піль під тиском нової буржуазії скасував хлібне мито, що давало змогу підприємцям одержувати надприбутки за рахунок простих громадян. Уявлення Білозерського намалювало таку картину: людство не знає торжества, прекраснішого за це свято. В багатолюдному торговому місті всі лавки зачинено, всі громадяни у радощах: вони святкують і дякують тому, хто відсутній. По вулицях майорить прапор, на якому написані дорогоцінні слова; «Роберту Пілю — другу бідних». Отже, саме тоді закладалася тенденція, яка стала розповсюдженою в українському політичному русі: спочатку держава, а якою вона буде, майбутнє підкаже.

Активність кирило-мефодіївців досягла свого піку наприкінці весни 1846 р. Проте в цей час на заваді їхньої діяльності стали особисті інтереси. В. Білозерський вдало склав іспит і одержав звання кандидата словесних наук. Йому запропонували місце викладача історії і географії Петровського кадетського корпусу в Полтаві. Платня була досить пристойною, 2000 крб. асигнаціями, і Білозерський наприкінці травня виїхав до Полтави, де його було зараховано вчителем кадетського корпусу 1 серпня 1846 р. В свою чергу М. Костомаров виїхав на лікування до Одеси, і життя товариства в Києві ушухло.

Слід віддати належне наполегливості, з якою В. Білозерський виступав проти тихого провінційного життя в Полтаві. Він активно листувався з П. Кулішем, О. Марковичем, М. Гулаком, О. Навроцьким та з іншими однодумцями, писав наукову працю з історії слов'янських літератур. Молодий викладач кадетського корпусу використовував будь-яку можливість для розповсюдження українофільських ідей. Своєрідним центром української інтелігенції в Полтаві був салон доньки поета Капніста.

На цих вечорах В. Білозерський читав вірші Т. Шевченка, уривки з «Ориси» і «Чорної ради» П. Куліша, декламував сербські і чеські вірші.

В той же час його пригнічувала нерішучість місцевої інтелігенції, острах вийти за межі салонних розмов. З гіркотою і сумом писав він М. Гулаку, що тут він знайшов кілька благородно мислячих людей, які були б дуже корисні, якби їх не долав острах... З тієї пори, коли він покинув Київ, то ні з ким не міг поговорити про милу слов'янщину з такими почуттями, з яким говорив у нього. Душею відпочивав Василь Білозерський лише в товаристві чеського музиканта Єдлічки, котрий тоді мешкав в Полтаві. Вони годинами вели розмови про Міцкевича, Ганку, з якими особисто був знайомий Єдлічка, про долю слов'ян.

І все ж таки для діяльного юнака самих розмов було замало, хотілося зробити щось реальне. З кількома вихованцями Дерптського університету, котрі викладали німецьку мову, він почав обговорювати можливість відкриття школи для хлопчиків козацького стану і для дітей вільних землеробів. За словами Білозерського, він «серйозно взявся за цю справу». І це зрозуміло, оскільки такий підхід повністю співпадає з тактичними настановами кирило-мефодіївців. За короткий строк В. Білозерський написав програму для школи.

Він поставив за мету підготувати учнів для того, щоб вони повернулися до сільського життя освіченими як у сільськогосподарській,

так і в гуманітарній сферах. Вони повинні були вивчати закон Божий, а також одержати більш-менш загальні уявлення з фізики, ботаніки, арифметики, столярного і токарного ремесла, медицини. Особливу увагу викладачі повинні були приділити ознайомленню з культурним землекористуванням, садівництвом і городництвом. До школи мали зараховувати хлопчиків віком від 13 до 16 років. Цікаво, що окремим пунктом Білозерський записав, що учні повинні бути з козацького стану і аж ніяк не поміщицькі селяни. Таку, здавалося б, антидемократичну вимогу В. Білозерський пояснював тим, що це для користі самих селян, «щоб поміщик в майбутньому не використовував вихованців надмірними надлюдськими вимогами»⁴. Таким шляхом полтавський мрійник сподівався «окультурити» українське село.

Благородні задуми загинули під тягарем реального життя.

З кожним днем життя в Полтаві ставало для нього нестерпнішим. Не допоміг навіть приїзд ще одного кирило-мефодіївця, О. Навроцького, всі думки Білозерського були в Києві. Єдине, що стримувало від негайного від'їзду — це прагнення заробити трохи грошей для закордонної подорожі.

На початку січня 1847 р. він написав заяву з проханням звільнити його через сімейні обставини. 12 січня був уже в Києві, в рідній атмосфері.

На квартирі М. Гулака вечорами знову потягнулися нескінченні розмови про долю України. З'являлися і нові люди. Так, полтавський поміщик Тарновський привернув увагу своїми доповідями про малоросійських селян. Проте самих дискусій було замало.

Саме тому В. Білозерський з радістю прийняв пропозицію П. Куліша поїхати разом до Варшави і на місці познайомитися з польськими слов'янофілами.

4 березня 1847 р. П. Куліш, його дружина Олександра і В. Білозерський прибули до Варшави. Вони зупинилися у брата В. Білозерського, поручика гусарського полку, який там служив. Поїздка виявилася плідною. Були встановлені зв'язки з ученими-славістами П. Дубровським, С. Лінде, В. Мацейовським та іншими. Здавалося, перед Кирило-Мефодіївським товариством відкриваються нові перспективи.

Однак ні Куліш, ні Білозерський не знали, що за день до їх приїзду у Варшаву, тобто 3 березня 1847 р., студент Петров приніс донос попечителю Київського учбового округу. Почала розкручуватися спіраль жандармського слідства.

За два тижні слідства жандарми детально з'ясували і роль В. Білозерського в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. 17 березня 1847 р. шеф жандармів О. Орлов підписав розпорядження варшавському генерал-губернатору І. Паскевичу про арешт «кандидата Білозерського». А далі події розвивалися з блискавичною швидкістю. 11 квітня він був заарештований у Варшаві і у супроводі двох жандармів відправлений до Петербурга.

18 квітня 1847 р. його доставили у III відділення власної його імператорської величності канцелярії. Після відповідних формальностей Білозерського відправили у Петропавловську фортецю.

Сьогодні нам важко уявити, що пережив і передумав юнак у похмурих казематах Петропавловської фортеці. Слід визнати, що жандарми були непоганими психологами. На роздуми Білозерському вони дали шість днів, і не даремно. 24 квітня 1847 р., на першому ж допиті, він досить відверто розповів про Кирило-Мефодіївське товариство. Правда, в його зізнаннях проглядається прагнення применшити значення товариства, обмежити кількість його членів трьома особами (Гулак, Костомаров і Білозерський). Він намагався переконати жандармів, що кирило-мефодіївці бачили слов'янський союз виключно під

владною рукою російського імператора. І взагалі, мовляв, після його від'їзду до Полтави, а Костомарова до Одеси все скінчилося.

Поведінка В. Білозерського жандармам сподобалася. Як зазначав О. Орлов: «Особливо Білозерський заслуговує на довіру, оскільки він виказав стільки благородства і відвертості, що без сумніву не приховав би, якщо в їх прагненнях мали б місце революційні ідеї»⁵. Взагалі ніхто з кирило-мефодіївців, за винятком М. Гулака, на слідстві не перечив. Андрузький наговорив навіть і те, чого не було. Саме тому слідство тривало порівняно недовго: з 18 березня по 30 травня 1847 р.

Вирок був готовий 26 травня. Щодо Білозерського О. Орлов пропонував Миколі І: «Кандидата 10 класу Білозерського... зважаючи на те, що він припинив зв'язки з київськими слов'янознавцями ще в половині 1846 р., на допитах з першого разу зізнався у всьому із щирим каяттям, дав точні і справжні свідчення про товариство, відправити у фортецю на 4 місяці, а потім призначити на штатську службу, однак поза міністерством народної освіти, не позбавляючи пільг, які раніше він дістає, і з тим, щоб начальство мало за ним нагляд. На службу його призначити або до Санкт-Петербурга, або до однієї з великоросійських губерній але не в Малоросії». Орлов також звернув увагу Миколи І на неабиякі здібності Білозерського і запропонував їх максимально використати.

Ознайомившись з проектом вироку, навпроти прізвища Білозерського Микола І власноручно написав: «За відвертість прямо на службу в Олонецьку губернію під нагляд»⁶. Так вирішилась подальша доля В. Білозерського.

2 червня у супроводі жандармського поручика Тельного він прибув до Петрозаводська. Цивільний губернатор Х. Повало-Швейковський зустрів засланця досить люб'язно. Він одержав місце молодшого помічника в губернській канцелярії і поселився за пропозицією губернатора в його будинку. В той же час жандарми одержали від О. Орлова доручення встановити за Білозерським таємний нагляд, а також двічі на рік повідомляти в III відділення про його поведінку на засланні.

В. Білозерський був прийнятий до світського кола Петрозаводська. З перших днів він затоваришував з гірничим інженером Бутеньовим, радником губернського правління Виноградським, доктором Онессоном. Незважаючи на добре ставлення до нього петрозаводської інтелігенції, В. Білозерський, відірваний від звичного оточення, відверто сумував у північному місті. Мабуть, цим можна пояснити безперервні звертання до О. Орлова з проханням переглянути вирок і дозволити переїхати до Петербурга. Проте кожного разу він одержував коротеньку відповідь: «Зарано». Залишалось єдине — витрачати свою енергію на службі. Жандарми, характеризуючи його поведінку, вказували на його лагідність, люб'язність, релігійність, покірність, свого роду фаталізм.

У далекому Петрозаводську В. Білозерський досить впевнено піднімався по сходинках чиновницької кар'єри. У 1849 р. його призначено на посаду асесора Олонецького губернського правління. Трохи пізніше він одержав чин титулярного радника, а у лютому 1853 р. був навіть представлений до нагороди.

Врешті-решт В. Білозерському дозволили поїхати у відпустку додому, провідати матір. Повернення до Петрозаводська після цього було важчим, ніж шлях на заслання у 1847 р. Знову він почав бомбардувати О. Орлова листами про помилування. Звернувся В. Білозерський за допомогою і до давніх знайомих родини князя О. Кочубея і графа С. Потьомкіна. Не втомлювалися писати листи з проханням про помилування його мати і сестра. І, можливо, вирок і переглянули б, якби саме у цей час не виник конфлікт на особистому ґрунті між

Білозерським і новим губернатором Писаревим. Жандарми відразу і проінформували в Петербург про «несхвальну поведінку Білозерського».

До того ж в Петрозаводську стався ще один інцидент, який був не на користь В. Білозерському. Сюди на заслання з Казані перевели колишнього кирило-мефодіївця Г. Андрузького. Ясна річ, що Білозерський, у якого було певне положення, підтримував свого товариша. Через деякий час жандарми вилучили у Андрузького написану ним «Конституцію республіки», яка була написана в революційному дусі. Підозра пала й на Білозерського.

Всі ці події призвели до того, що лише навесні 1856 р., після дев'яти років заслання, йому дозволили переїхати до Петербурга. За поданням петербурзького військового генерал-губернатора П. Ігнатовича, у березні 1856 р. В. Білозерського було призначено радником першого департаменту Петербурзької управи благочиння. 13 квітня 1856 р. з нього зняли таємний нагляд.

У Петербурзі В. Білозерський зустрів своїх колишніх товаришів П. Куліша і М. Костомарова. Пізніше сюди прибув і Т. Шевченко. 10 років минуло з часів їх буремної юності. Заслання і постійний нагляд поліції, безумовно, далися взнаки. Вони стали поміркованішими, обережнішими, значною мірою змінилися і їхні погляди. Проте відповідальність за українську справу, любов до рідного краю, можна сказати певнено, залишилися.

Кликала до дії і інша вагома причина. У цей час у Петербурзі зібралось досить багато української молоді, котра з захопленням дивилася на легендарних патріархів українського руху. Нове покоління чекало від них порад, гасел, нарешті якихось практичних кроків. Колишні кирило-мефодіївці також усвідомлювали, що чи не найважливішим їхнім завданням було передати естафету боротьби, свої знання молоді, створити те, чим ніколи не відзначався український рух — зробити його спадкоємним і поступовим. Кирило-мефодіївці започаткували і цю традицію, вони не перервали зв'язок поколінь, виступили в ролі вчителів та натхненників молодого українства.

Створення друкованого органу найбільш відповідало цим завданням. Адже навколо цього можна було консолідувати розпорошені сили. Фундаторами журналу виступили М. Костомаров, П. Куліш і В. Білозерський. Справу офіційного затвердження і, відповідно, редакторство доручили В. Білозерському, оскільки він обіймав досить високу посаду в чиновницькому світі Петербурга і мав відповідні зв'язки. Василь Михайлович був придворним радником і служив експедитором в державній канцелярії.

17 грудня 1859 р. міністр народної освіти Є. Ковалевський звернувся до шефа жандармів В. Долгорукова з запитанням про дозвіл В. Білозерському видавати журнал «Основа». Через тиждень Долгоруков відповів відмовою. Знадобилося ще півроку біганини, різноманітних контактів для того, щоб 23 липня 1860 р. нарешті одержати дозвіл на видання журналу.

«Основа» виходила з січня 1861 р. по жовтень 1862 р. Для нащадків залишилося 22 номери журналу. Він дійсно став центром українського життя в тодішній Росії. Т. Шевченко, М. Максимович, О. Кістяківський, О. Свидницький, М. Вовчок, О. Кониський, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький і ще багато українських літераторів співробітничали в журналі. Історичні і етнографічні розвідки писали Т. Рильський, В. Антонович, П. Єфименко, О. Лазаревський. Брала участь також і діячі російської науки і культури Л. Жемчужников, М. Сухомлинов, П. Якушкін, О. Серов, М. Анненков та інші.

Під впливом журналу поживався суспільний рух в Україні, у Києві та Полтаві виникають просвітні організації «Громади». Громадівці закладають недільні школи, друкують популярні книжки для

народу. Без перебільшень можна сказати, що молоде покоління 60-х років виховувалось під ідейним впливом кирило-мефодіївців.

В. Білозерський також друкував свої статті, присвячені слов'янській літературі, вивченню української мови та історії. Це був вже не колишній палкий юнак. Підкреслений аполітизм, виключно культурницькі гасла характеризують роботи Білозерського того часу.

Після 1862 р. він поїхав служити до Варшави. Поступово В. Білозерський відійшов від літературної роботи, зажив життям добропорядного чиновника. Згодом подав у відставку, переїхав до свого рідного гнізда, на хутір Мотронівку Чернігівської губернії. До нього приєднався і П. Куліш. Доживали свій вік патріархи української ідеї в тихій атмосфері хуторянського життя. У 1897 р. В. Білозерський поховав П. Куліша. Проте він лише на два роки пережив свого колишнього наставника. Так мирно закінчилося їхнє життя.

Оскільки вони були першими — їм було найважче. Ми можемо сьогодні знайти безліч помилок і невірних кроків в житті Білозерського. Але чи маємо ми моральне право на такий осуд? В. Білозерський, на нашу думку, міг впевнено заявити: «Я зробив все, що міг, а ви, якщо хочете, зробіть більше».

¹ Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1990.— У III т.— Т. 1.— С. 234.

² Там же.— С. 261.

³ Там же.— С. 237.

⁴ Там же.— С. 432.

⁵ Там же.— С. 349.

⁶ Там же.— С. 537.